

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٢٤٨٢

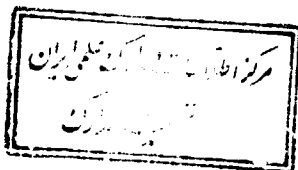
۲۲۸۰ / ۴ / ۲۰

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش ادبیات فارسی

پایان نامه :

برای تکمیل دوره کارشناسی ارشد ادبیات فارسی

موضوع :

بازتاب مسائل سیاسی - اجتماعی در دیوان ناصر خسرو

011581

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر محمود مدبری

استاد مشاور :

جناب آقای دکتر یحیی طالبیان

مؤلف :

ماهرخ شکرچیان

تابستان ۱۳۷۸

(ب)

۳۴۴۸۴

بسمه تعالی

این پایان نامه

به عنوان یکی از شرایط احراز درجه کارشناسی ارشد

به

بخش زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

امضاء

نام و نام خانوادگی

خانم ماهرخ شکرچیان

دانشجو:

آقای دکتر محمود مدبری

استاد راهنما:

آقای دکتر یحیی طالبیان

استاد مشاور:

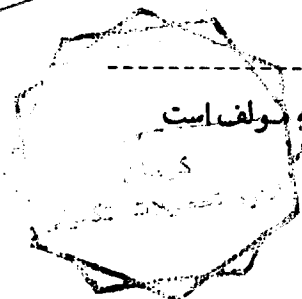
آقای دکتر ناصر محسنی نیا

داور ۱:

آقای دکتر محمد رضا صرفی

داور ۲:

داور ۳:

حق چاپ محفوظ و مخصوص به مولف است

(ج)

تقدیم به:

انسانیت و تمام انسانهایی که قدم و قلم را در راه اهداف
عالی انسانی گذارده‌اند.

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم که به من درس محبت آموختند

تقدیم به:

استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر محمود مدبری

والا نكشْت هیچ کس در عالم
نادیده مر معلّم والا را

{ناصر خسرو}

با تشکر و قدردانی از:

خداوند مَنان را سپاس می‌دارم که توفیق انجام این کار را به من ارزانی داشت و با تشکر و قدردانی از زحمات اساتید محترم جناب آقای دکتر محمود مَدبَری، جناب آقای دکتر یحیی طالبیان و جناب آقای دکتر محمدرضا صرفی که حقیر را در این زمینه یاری نموده‌اند.

چکیده

این تحقیق با عنوان «بازتاب مسائل سیاسی اجتماعی در دیوان ناصر خسرو» در پنج فصل تنظیم شده است. فصل اول: بیانگر هدف و اهمیت موضوع انتخابی، شیوه تحقیق و مسیر آن است، و بیان این نکته، که این تحقیق به ویژگیهای زیباشناختی شعر ندارد بلکه هدف پرداختن به مضامین و محتوی اثر و جهان بینی، فکر و فرهنگ شاعر است. فصل دوم: بیان پیوند تقابلی بین شعر و جامعه و مروری گذرا بر شعر اجتماعی در تاریخ هزار و دوست ساله ادب فارسی است. همچنین زندگی، اعتقادات، آثار و ویژگیهای شعر ناصر خسرو مورد بررسی قرار گرفته است. فصل سوم: نظر به حاکمیت سیاسی و وضع اجتماعی جامعه عصر ناصر خسرو دارد. پژوهشی در فرقه‌های مطرح این دوره، دیدگاهها و اختلافات مذهبی است. فصل چهارم: تفسیری است از نگاه ناصر خسرو نسبت به نظام سیاسی - اجتماعی عصر خود، در این فصل توجه کلی به جامعه شناختی شعر ناصر خسرو، و بازتاب دنیای درونی و بیرونی شاعر و شنیدن فریاد او در انزوای بدخشان است. فصل پنجم: نتیجه‌گیری است از دیدگاههای ناصر خسرو، و بیان تعهد اجتماعی و رسالت دینی او در شعرش. همچنین مجاهدت او برای آگاهی دادن به انسانها و نشان دادن سعی او برای متکامل شدن حیات انسانی است، نگرش نهایی او نسبت به هستی و اینکه آغاز حیات از خداوند و حرکتش وابسته به خداوند و پایان آن خداوند است.

هو الاول هو الآخر هو الظاهر هو الباطن منزه مالک الملکی که بی پایان حشر دارد
ناصر خسرو

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

چکیده ..... و

فصل اول ۱

مقدمه

۱-۱- درآمد ۲

۱-۲- هدف تحقیق ۳

۱-۳- اهمیت تحقیق ۴

۱-۴- تاریخچه تحقیق ۵

۱-۵- روش تحقیق ۶

یادداشت‌های فصل اول: ۷

فصل دوم ۸

ناصر خسرو و شعر سیاسی - اجتماعی

۲-۱- شعر و جامعه ۹

۲-۲- جایگاه ناصر خسرو در شعر اجتماعی - سیاسی ۱۲

۲-۳- ناصر خسرو، زندگی و شعر او ۲۴

یادداشت‌های فصل دوم ۳۱

فصل سوم ۳۳

اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر ناصر خسرو

۳-۱- حاکمیت سیاسی عصر ناصر خسرو ۳۴

۳-۱-۱- حکومت غزنویان :	۳۴
۳-۱-۲- حکومت سلجوقی :	۳۶
۳-۲- وضع اجتماعی جامعه عصر ناصر خسرو	۳۷
۳-۲-۱- سلطه غلامان ترک :	۳۷
۳-۲-۲- زندگی مردم :	۳۹
۳-۲-۳- جامعه روستائی :	۴۰
۳-۲-۴- موقعیت دهقانان :	۴۲
۳-۲-۵- موقعیت برده‌ها :	۴۳
۳-۲-۶- شهر و شهرنشینی :	۴۵
۳-۲-۷- خراج، اقطاع، زمین داری فتودالی :	۴۸
۳-۳- جنبشهای دینی - اجتماعی عصر ناصر خسرو	۵۹
۳-۳-۱- اختلافات مذهبی و مداخله سیاسی :	۵۹
۳-۳-۲- مذهب حنفی :	۶۱
۳-۳-۳- شافعی :	۶۳
۳-۳-۴- معتزله :	۶۳
۳-۳-۵- اشعریان :	۶۵
۳-۳-۶- کرامیه :	۶۷
۳-۳-۷- صوفیه :	۶۹
۳-۳-۸- شیعه :	۷۰
۳-۳-۹- اسماعیلیه: ۷۵	۷۴
۳-۳-۱۰- قرامطه :	۸۹
یادداشت‌های فصل سوم	۹۴

فصل چهارم..... ۹۸

تحلیل جامعه‌شناسی شعر ناصر خسرو

۹۹-۴-۱- ساختار نظام سیاسی و اجتماعی جامعه از نگاه ناصر خسرو.....

۱۱۰-۴-۲- مکانیسم قدرت (عباسیان - فاطمیان).....

۱۴۳-۴-۳- منش و رفتارهای اجتماعی.....

۱۶۲-۴-۴- ساختار ذهنی ناصر خسرو نسبت به مردم.....

۱۶۹-۴-۵- آموزش اخلاق و ضرورت علم.....

۱۸۶ یادداشتهای فصل چهارم:.....

فصل پنجم..... ۱۹۰

نتیجه‌گیری

۱۹۱..... نتیجه‌گیری

۱۹۵ یادداشتهای فصل پنجم.....

۱۹۶..... کتابنامه

فصل اول

«مقدمه»

ایزد چو بخواهد که گشاید در رحمت دشواری آسان شود و صعب میسر

(ناصر خسرو)

این پژوهش گامی است در زمینه جامعه‌شناسی ادبیات، دانشی جوان در خانواده بزرگ علوم اجتماعی، روشی انتقادی که به متن، و معنای آن توجه دارد. آوردن دنیای ذهنها و آفرینشهای ادبی به دنیای حقیقت و عینیت‌های مادی است. احساس را با عقل همراه کردن و خشونت زندگی را در بالهای لطیف شعر و ادب دیدن، از دل قصیده، غزل، اسطوره، حکم، مثل و اندرزها، تاریخ و باورهای فرهنگی - اجتماعی را بیرون کشیدن است.

هر جامعه‌شناسی ادبی باید به طور تاریخی عمل کند و هر تاریخ ادبیات نیز بطور جامعه شناختی. به گفته جلال آل احمد: «اصیل‌ترین اسناد تاریخ هر ملتی ادبیات است، مابقی جعل است»^۱.

اینجا دیگر مردم به دست فراموشی سپرده نمی‌شوند، و تنها شرح حال شاعر و نویسنده و اثر او زندگی و تاریخ تولد و مرگ و تحول فکری عاطفی و زیبایی‌های دنیای هنر نیست. در اینجا نگاه به اثر ادبی نگرشی عمیق و ژرفکاوانه است، برای پی بردن به حیات فرهنگی و اجتماعی یک جامعه در مسیر رودخانه زندگی، اینجا در حرکت آب زندگی را دیدن است، دیدنی با همه چهره‌های متفاوت خود.

در جامعه‌شناسی ادبیات بررسی شتاب دهنده‌ها به حرکات پویا و ایستای جامعه و قوانین حاکم بر ساختارهای اجتماعی است، پژوهشی محتوایی در کنش و واکنش هنرمند و جامعه است. جهانبینی، موضع فکری و خلاقیت هنری، هنرمند را با حیات اجتماعی پیوند دادن، و بین گذاشته، حال و آینده پلی برقرار کردن است.

ادبیات در صحنه زندگی درسی برای ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها می‌شود در اینجا محقق به ادبیات به عنوان موضوعی تفننی نگاه نمی‌کند بلکه از دید جامعه شناختی واقع‌گرایانه به شاعر و شعر او می‌نگرد و تأثیرگذاری و تأثیر پذیری او را در اجتماع باز کاوی می‌کند. پژوهشگر در شعر و ادب خاستگاه اجتماعی را می‌بیند؛ هر چند اجتماع شبکه‌ای پیچیده و سردرگم است، اما او با

ژرف‌نگری می‌تواند به این رابطه متقابل پی ببرد، و می‌فهمد که این محیط اجتماع است که پرورنده شاعر و نویسنده و جهان بینی او شده است.

برای اینکه حق ادبی یک شاعر یا نویسنده در تاریخ ادبی یک ملت به خوبی روشن شود. باید تاریخ عصر او، حکومتها، محیط اجتماعی، سازمانها و کارکردهای اجتماعی، قوانین و شعائر اجتماعی و ارزشهای اجتماعی بطور جامع بررسی شود. تا حق یک ادیب و تعهد او نسبت به خودش و جامعه‌اش مشخص شود.

همان‌گونه که شفیع کدکنی می‌گوید: «مسأله رابطه متن با زندگی‌نامه یا روان‌شناسی مؤلف و یا شرایط اقلیمی و طبقاتی و فرهنگی حاکم بر آفاق خلاقیت او، همچنان اعتبار و اهمیت خویش را دارا است و امروز، نه آنها که جویای روابط پنهانی یک اثر با شرایط تاریخی و اقتصادی عصر مؤلفند، دشمن این‌گونه مطالعاتند و نه آنها که به جستجو درباره ساخت و صورت و بافت می‌پردازند منکر آن‌گونه مطالعات. هر دو سوی نیک دریافته‌اند که هر کدام از این روشها می‌تواند مصداق تحقیق درست در ادبیات باشد به همین دلیل چندتنی که توانسته‌اند در مواردی «صورت»ها را با شرایط تاریخی و اقتصادی پیدایش آنها و در چشم اندازی گسترده‌تر در زندگی، مرتبط کنند مهمترین کارها را در حوزه مطالعات اجتماعی آثار ادبی و در مواردی جامعه‌شناسی ادبیات عملاً انجام داده‌اند...»^۲

۲-۱- هدف تحقیق

هدف از این تحقیق بررسی آرایه‌ها لفظی، اوزان عروضی، قوافی و قالب و بطور کلی ویژگیهای زیباشناختی نیست، بلکه هدف پرداختن به مضامین و محتوای اثر و جهان بینی و فکر و فرهنگ شاعر بوده است. به مباحث تاریخی - سیاسی که در خاستگاه اندیشه‌های شاعر و جهان بینی او تأثیر داشته توجه شده است.

هر چند غرض بیان تاریخ سیاسی نیست و این نگاهی گذرا به تاریخ اجتماعی عصر شاعر، برای درک بیشتر امیال و عقاید سیاسی و تعهد اجتماعی یک دانشمند متفکر شاعر بوده است.

هدف بیان ستیز یک شاعر در دنیای بسته زمان خود با اهرمهای قدرت و پیکار او با فروپاشی نظام ارزشی جامعه است. و این مسأله‌ای است که ذهنیت شاعر را درگیر می‌کند در نتیجه شعر او

دیگر یک دنیای زیبای شفاف نیست؛ بلکه هدفهای تبلیغی شاعر، آفرینش هنری او را پرداختی از واقعیت اجتماع با همه تیرگیهای زمان کرده است.

هدف بیان تفسیر شاعر از گروههای اجتماعی مختلف جامعه و بازتاب دنیای درونی و بیرونی شاعر است، تا شاید شعر او را فهمید و فریاد او و تمام انسانهایی که هنر آن را نداشتند تا فریاد بزند را شنید.

«ادورتو» میگوید: «فقط وقتی می توان حرف شعر را فهمید که بتوان صدای انسان را در انزوای شعر شنید.» او میگوید: «حتی در شعر غنایی هم، «من» سخن گوی شعر، منی است که به سلطه انسان بر طبیعت و سلطه انسان بر انسان و از خود بیگانی اعتراض می کند، و در ژرفنای هر غنای فردی یک جریان زیر زمینی گروهی وجود دارد.»^۳ پس هدف شنیدن صدای ناصر خسرو و تاریخ همه انسانهایی است که او به خاطر آنها ناله ها سر داده است.

در اینجا تنها شناساندن نویسنده و اثر نیست بلکه خواسته شده خواننده نیز با گذشته ملی - مذهبی - آگاهی های گروهی عقاید و جهان نگرهای متفاوت آشنا شود.

آیا ادبیاتی که مربوط به گذشته است. با در نظر گرفتن محدودیت بینش شاعر و سوگیریهای عقیدتی - سیاسی اش که در نتیجه زمان و موقعیت جغرافیایی که در آن بوده، در او بوجود آمده است؛ می تواند برای اعتلای فرهنگ ملی و پویایی فرهنگی و تکامل جامعه مؤثر باشد؟

۳-۱- اهمیت تحقیق

«شاعر از رهگذر تصاویر خیالی می اندیشد او حقیقت را اثبات نمی کند، بلکه آن را نشان می دهد.»

«بلینسکی»

پژوهش در شعر و ادب یک دوره، یا یک شاعر تنها از دیدگاه ادبی کاری است که ادیبان و محققین نکته سنج به خوبی از عهده آن برآمدند، و تلاش روشنگرانه آنها در زمینه شکل و قالب

ادبی و شاخصهای ارزشی زیباشناسی قابل تقدیر و ستایش است. اما به همان اندازه که به ارزشهای ادبی توجه شده از اهمیت موضوعی و محتوایی شعر و ادب کاسته شده.

آثار ادبی آینه جهان نمایی هستند که تنها زیبایی صورت در آن نشان داده نمی‌شود، بلکه با کمی ژرف نگری می‌توان عمق پیوند انسان با زندگی را هم در آن دید و به آن توجه کرد. ادبیات کلاسیک با آن حالت نسبتاً ایستای خود و جامعه پویا و در حال تحول امروز نیاز به یک بازنگری نو و عمیق دارد؛ تا شاید فرزاندگی فردی بزرگمردان تاریخ و فرهنگ و ادب این ملت به فرزاندگی جمعی بدل شود. و چراغی فرابیش آیندگان در تنویر افکار و تهذیب اخلاق باشد. از آنجائیکه ناصر خسرو یکی از شاعران برجسته و متفکری آزاده در پهنه ادب فارسی است و آثاری که از او به جای مانده چه در زمینه نثر و چه در شعر از ویژگیهای خاصی برخوردار است و ادیبان تلاشگر این مرز و بوم در زمینه‌های متفاوت در آثار او کار کرده‌اند، اما خلاء نبودن کاری در زمینه جامعه‌شناسی شعر او دیده می‌شود.

با توجه به اهمیت موضوع و گسترده بودن آن، محقق بر آن شد با توجه به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی عصر شاعر و بیان رابطه شعر ناصر خسرو با نظام سیاسی اجتماعی عصر خود، گوشه‌ای از تلاش شاعر برای روشنگری جامعه عصر خود را بیان کند. اهمیت دیگر این کار در این است که با دانستن واقعیت‌های تاریخی - اجتماعی زمان شاعر، فهم درک شعر او بیشتر شود و همچنین کمکی در شناخت شخصیت شاعر باشد.

۴-۱- تاریخچه تحقیق

ادیبان و محققان جای جای درباره شخصیت ناصر خسرو و اهمیت آثار او مطالبی را ذکر کرده‌اند. اما براساس آنچه در فهرست مقالات ایرج افشار مورد بررسی قرار گرفت. متأسفانه هیچ منبعی به بررسی جامعه‌شناسی شعر ناصر خسرو پرداخته است. نه تنها در اشعار ناصر خسرو بلکه در سایر شاعران هم کاری بطور جامع در این زمینه صورت نگرفته است، مگر در مقدمه کتابها بحثهایی کوتاه شده است.

از جمله کتابهای که در زمینه جامعه‌شناسی ادبیات نوشته شده کتابی از دکتر علی اکبر ترابی است به نام «جامعه‌شناسی ادبیات فارسی» او در این کتاب در چند مبحث جداگانه به زمینه‌های اجتماعی شعر و نثر شاعران و نویسندگان از دیدگاه‌هایی خاص پرداخته است، بحث جامعه‌شناسی

شعر ناصر خسرو در دو صفحه در این کتاب تنظیم شده که توجه بیشتر به زمینه اخلاقی شعر ناصر خسرو است، در کتاب «هشت مقاله» از دکتر احمد رنجبر از جهت جامعه‌شناسی در هر شاعر و نویسنده از بعد خاصی توجه شده و بطور کامل شعر یا نثر یک نویسنده مورد بررسی قرار نگرفته و درباره ناصر خسرو مطلبی در این کتاب ارائه نشده است و از جمله کتابهای که در مورد آثار ناصر خسرو نوشته شد کتاب «یادنامه ناصر خسرو» است که شامل چندین مقاله است و از ابعاد متفاوت شعر و نثر او مورد بررسی قرار گرفته است، در زمینه جامعه‌شناسی شعر او کاری بطور کامل نیست، و در ضمن برخی از مقالات به بیان بعضی مسائل تاریخی، سیاسی و اجتماعی شعر او بطور گذرا پرداخته شده است.

چند کتاب با عنوانهای گزیده‌های اشعار ناصر خسرو از نویسندگان متفاوت وجود دارد که تحلیلی از شعر ناصر خسرو است و در مقدمه آنها به زندگی نامه و یا بطور خلاصه به گوشه‌های از مسائل اجتماعی اشاره شده است.

در کتاب «ناصر خسرو و اسماعیلیان» از «برتلس» بحث تاریخی اجتماعی عصر ناصر خسرو در بایب آورده شده است. در کتاب «تصویری از ناصر خسرو» از «علی دشتی» زندگی، تحولات فکری و توصیف‌های او از طبیعت و مسائل دینی - اعتقادی و بخصوص در زمینه خردگرایی و همچنین مسائل اجتماعی - سیاسی بطور خلاصه اشاره شده است.

۵-۱- روش تحقیق

از آنجائیکه این تحقیق کاری محتوایی در زمینه ادبیات با نگرش جامعه‌شناسی است، و پیوندی بین ادبیات، جامعه‌شناسی و تاریخ ایجاد می‌نماید. از کتابهایی که در گذشته نوشته شده و همچنین از کتب جدید که در جامعه‌شناسی ادبیات، تاریخ اجتماعی، تاریخ ادبی، تاریخ مذاهب و فرقه‌های دینی استفاده شده است.

در نتیجه محقق یک نفر می‌باشد و از طریق مطالعه انفرادی و شیوه کتابخانه‌ای و فیش برداری از اسناد و مدارک سوده برده شده است.

